

RYSZARD SKRZYNIARZ
Lublin

DUSZPASTERSTWO BENEDYKTYNÓW, BOŻOGROBCÓW I DOMINIKANÓW NA ZIEMIACH POLSKICH W ŚREDNIOWIECZU

Działalność duszpasterska Kościoła polega na służbie człowiekowi przez głoszenie słowa Bożego, sprawowanie ofiary eucharystycznej i sakramentów¹.

W średniowieczu na ziemiach polskich działało kilkanaście zakonów², zajmujących się w różnym stopniu duszpasterstwem³. Należeli do nich: benedyktyni⁴, cystersi, norbertanie, bożogrobcy⁵, joannici⁶, templariusze⁷ oraz

¹ R. N i p a r k o, *Duszpasterstwo*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. IV, Lublin 1983, kol. 390 (dalej cyt. EK).

² J. K ł o c z o w s k i, *Zakony na ziemiach polskich w wiekach średnich*, w: *Kościół w Polsce*, t. I: *Średniowiecze*, Kraków 1968, s. 375-582.

³ R. S k r z y n i a r z, *Rola duszpasterstwa zakonnego w kształtowaniu organizacji Kościoła w Polsce średniowiecznej* (w druku).

⁴ R. S k r z y n i a r z, „Kazania świętokrzyskie” a duszpasterstwo benedyktynów tyso-górskich w średniowieczu, w: *Klasztor na Świętym Krzyżu w polskiej kulturze narodowej*, red. D. Olszewski, R. Gryz, Kielce 2000, s. 71-84.

⁵ R. S k r z y n i a r z, *Działalność duszpasterska zakonu bożogrobców w średniowiecznym Miechowie*, w: *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław–Opole 2000, s. 449-458; L. W o j c i e c h o w s k i, *Parafia w Miechowie w okresie przedrozbiorowym*, w: *Bożogrobcy w Polsce*, Miechów–Warszawa 1999, s. 57-78; M. S t a r n a w s k a, *Między Jerozolimą a Łukowem. Zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu*, Warszawa 1999, rozdz. V: *Duszpasterstwo i udział w życiu diecezji*, s. 247-282 pass.

⁶ M. S t a r n a w s k a, *Duszpasterstwo parafialne joannitów w miastach Śląska i Wielkopolski w późnym średniowieczu*, w: *Klasztor w kulturze średniowiecznej Polski*, red. A. Pobóg-Lenartowicz, M. Derwich, Opole 1995, s. 115-126.

⁷ S t a r n a w s k a, *Między Jerozolimą a Łukowem*, s. 247-282 pass.

dominikanie i franciszkanie. Dla zasygnalizowania o działalności duszpasterskiej zakonów na ziemiach polskich wybrałem benedyktynów, bożogrobców i dominikanów.

BENEDYKTYNI

Pierwsi benedyktyni pojawili się na ziemiach polskich tuż po chrzcie Mieszka I. Brali udział w akcji chrystianizacji Polski, będąc wśród pierwszych misjonarzy i w otoczeniu pierwszych biskupów; i tak benedyktyni prowadzili akcję chrystianizacyjną u boku biskupa poznańskiego Jordana i Ungera. Prawdopodobnie działali również u boku biskupa wrocławskiego⁸. Pod koniec X w. pojawili się w Polsce benedyktyni reprezentujący nurt pustelniczy i reformatorski związany z papieżem. Brali udział w akcjach misyjnych, które z Polski wyruszały do krajów sąsiednich. W tym celu został lokowany erem w okolicy Międzyrzecza, jego zadaniem była akcja misyjna wśród pogańskich Luciców. Do wspólnoty międzyrzeckiej wstąpili pierwsi Polacy: Izaak, Mateusz i Krystyn⁹. Wśród znanych benedyktynów był św. Wojciech, św. Bruno z Kwerfurtu oraz pierwszy metropolita gnieźnieński Radzim-Gaudenty. Święty Wojciech po przybyciu do Polski około 996 r. prawdopodobnie założył klasztor benedyktynów w Trzemesznie. Przypuszczalnie za Bolesława Chrobrego założono opactwo benedyktynów w Łęczycy¹⁰.

Benedyktyni prowadzili ożywioną działalność misyjną, a z żywotów św. Wojciecha dowiadujemy się, iż w tym czasie nauczano: o Bogu stwórcy nieba i ziemi, o wyrzeczeniu się bałwochwalstwa, drodze życia prowadzącej do zbawienia i drodze grzechu wiodącej do potępienia, a także o czci Boga i przyjęciu chrztu. Natomiast z relacji Thietmara dowiadujemy się, że biskup Reinbern z Kołobrzegu prowadził katechezę misyjną, w której prawdopodobnie nauczał o wierze w jednego Boga, wyjaśniając pierwsze przykazanie Dekalogu i artykuły wiary zawarte w Symbolu¹¹.

⁸ M. T. Z a h a j k i e w i c z, *Zarys dziejów benedyktynów w średniowiecznej Polsce*, w: *Z dziejów opactwa łysogórskiego. Wybrane materiały z sympozjum, które odbyło się w dniach 26-27 maja 1986 r. w klasztorze na Świętym Krzyżu w 50-rocznicę przybycia Misjonarzy Oblatów M. N. na Święty Krzyż*, Poznań 1995, s. 9-10.

⁹ J. K o w a l c z y k, P. S c z a n i e c k i, *Benedyktyni, II. W Polsce*, EK, t. II, Lublin 1976, kol. 238.

¹⁰ Tamże.

¹¹ R. S k r z y n i a r z, *Nauczanie średniowiecznego Kościoła polskiego zawarte w „Ka-*

Działalność misyjną benedyktynów przerwała reakcja pogańska (1034-1038). Aby odbudować Kościół i jego struktury, należało wzmocnić działalność misyjną, której podjęli się na nowo benedyktyni. Dlatego też od drugiej połowy XI w. nastąpiły fundacje nowych klasztorów. Benedyktyni przybyli z Europy Zachodniej. Około 1044 r. przybyła grupa zakonników prawdopodobnie pod przewodnictwem Arona – późniejszego biskupa krakowskiego – osiedlając się w Tyńcu. W 1064 r. powstało opactwo w Mogilnie, służące jako ośrodek pomocniczy Gniezna w chrystianizacji Mazowsza, Kujaw i Pomorza Gdańskiego. W XI lub XII w. powstało opactwo w Płocku, a około 1075 r. w Lubiniu. Wygnanie Bolesława Śmiałego (1079) odbiło się niekorzystnie na sytuacji benedyktynów. Dopiero na początku XII w., około 1106-1138 r., Bolesław III Krzywousty ufundował klasztor na Łyścu. Około 1150 r. powstało opactwo w Sieciechowie. W XII w. pojawili się również benedyktyni na Śląsku i Pomorzu Zachodnim¹².

Benedyktyni odegrali w Polsce w XI-XII w. ważną rolę w chrystianizacji ziem polskich. Ich klasztory stały się ośrodkami działalności misyjnej, życia liturgicznego i kulturalnego. Pod koniec XII w. stracili czołową pozycję z powodu kryzysu monarchii wczesnopiastowskiej, powstania struktur parafialnych, nasilenia wpływów niemieckich w Kościele w Polsce, a przede wszystkim poprzez rozwój nowych zakonów, takich jak: bożogrobcy, a w XIII w. zakonów żebraczych, nastawionych na duszpasterstwo. Kryzys klasztorów benedyktyńskich w XIV-XV w. wywołał tendencje reformatorskie. Jednak inna sytuacja panowała w opactwie benedyktyńskim na Łysej Górze. Sytuację tę zmieniło otrzymanie od Władysława Łokietka przez nich relikwii Drzewa Krzyża Świętego (1306-1308)¹³.

Już na początku XIV w. benedyktyni zorganizowali ośrodek pątniczy o zasięgu ogólnokrajowym¹⁴. Liczne grupy pielgrzymów przyciągała cudowna moc relikwii świętokrzyskiej. Elementem przyciągającym ich był ceremoniał liturgiczny, egzorcyzmy i msze celebrowane przed częstkami Drzewa

zaniach świętokrzyskich” i „Kazaniach gnieźnieńskich”, w: Średniowieczny Kościół polski. Z dziejów duszpasterstwa i organizacji kościelnej, red. M. T. Zahajkiewicz, S. Tylus, Lublin 1999, s. 87-120.

¹² K o w a l c z y k, S c z a n i e c k i, dz. cyt., kol. 239; K ł o c z o w s k i, *Zakony*, s. 395-402.

¹³ Z. P i ł a t, *Fundator i fundacja klasztoru bożogrobców w Miechowie*, w: *Bożogrobcy w Polsce*, Miechów-Warszawa 1999, s. 39; M. D e r w i c h, *Benedyktyński klasztor św. Krzyża na Łysej Górze w średniowieczu*, Warszawa 1992, s. 243, 543-544; P. S c z a n i e c k i, *Benedyktyni polscy*, Tyniec 1989, s. 136.

¹⁴ D e r w i c h, *Benedyktyński klasztor*, s. 438 n., 518-521.

Krzyża Świętego. Dla licznie przybywających pielgrzymów były przewidziane odpusty. Przybywającym tu pielgrzymom wydawano wodę i wino benedykowane, które uważano powszechnie za środki lecznicze¹⁵. Wśród pielgrzymów byli przede wszystkim ludzie prości. Na Łysiec pielgrzymowali wszyscy władcy z dynastii Jagiellonów, a także przedstawiciele wszystkich sławnych polskich rodów¹⁶.

Z działalnością pątniczą do sanktuarium świętokrzyskiego wiązało się głoszenie kazań. Prawdopodobnie działalność kaznodziejska benedyktynów rozpoczęła się wraz z otrzymaniem relikwii Drzewa Krzyża Świętego. Przybywający pielgrzymi zapewne chcieli wysłuchać kazań o cudownych relikwiach i pouczenia moralnego, jak postępować, aby otrzymać łaski i zbawić swoją duszę. Jednak pierwsze ślady działalności kaznodziejskiej zachowały się z pierwszej połowy XV w. Najśłynniejszym kaznodzieją tego okresu był Mikołaj Drozdek vel Mniszek „predicator ad populum”; niewykluczone, iż sam również napisał jakiś zbiór kazań. Wśród benedyktynów-kaznodziejów zasłynął Mikołaj z Włoch, zwany Włoskim, syn Sylwestra, który w latach 1446-1448 „composuit sermones de tempore et sanctis”. O działalności kaznodziejskiej benedyktynów świętokrzyskich świadczą glosy polskie, którymi zaopatrzone zbiory kazań. W drugiej połowie XV w. kaznodzieją w klasztorze łysogórskim i autorem kazań był Michał z Lipia, zwany z Kleparza, autor *Sermones de luxuria cum exemplo de abbate a diabolo recepto*. Innym znanym kaznodzieją z tego okresu był Jan z Szydłowa. Kult relikwii Krzyża Świętego powodował, iż do przybywających pielgrzymów benedyktyni łysogórcy głosili kazania w języku ludowym¹⁷.

Benedyktyni łysogórcy słuchali spowiedzi, a w tym pomagali im księża diecezjalni i bernardyni ze Świętej Katarzyny, gdyż *Reguła* zabraniała im spowiadania kobiet. Natomiast w przypadku rychłej śmierci pątnika, udzielali mu wiatyku. Benedyktyni łysogórcy pełnili funkcje duszpasterskie wobec pątników i okolicznej ludności, mimo iż nie posiadali praw parafialnych.

Działalność duszpasterska benedyktynów łysogórskich była związana z kultem relikwii Drzewa Krzyża Świętego.

¹⁵ Tamże, s. 519.

¹⁶ J. J a s t r z ę b s k i, *Klasztor Świętego Krzyża na Łyscu*, Kielce 1983, s. 14; M. D e r w i c h, *Łysogórski ośrodek pielgrzymkowy w Polsce średniowiecznej i nowożytnej. Zarys problematyki*, w: *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*, red. H. Maniowska, H. Zaremska, Warszawa 1995, s. 283 nn.

¹⁷ D e r w i c h, *Benedyktyni klasztor*, s. 524-527; R. S k r z y n i a r z, „Kazania świętokrzyskie” a duszpasterstwo benedyktynów łysogórskich, s. 79-80.

BOŻOGROBCY

Zakon bożogrobców został sprowadzony z Jerozolimy do Miechowa przez Jakse w 1163 r. Z dyplomu Aymara Monachusa, wystawionego w 1198 r., dowiadujemy się, iż obok nowo wybudowanego kościoła miechowskiego¹⁸ zakon bożogrobców posiadał kościoły w Chełmie nad Rabą, Skaryszewie oraz Gnieźnie. Z biegiem czasu zasięg działalności duszpasterskiej i charytatywnej bożogrobców rozszerzał się. Istniejące już kościoły parafialne oraz nowo fundowane kościoły i szpitale oddawano w posiadanie klasztorowi miechowskiemu z wieczystym prawem patronatu. Od XIII do XV w. bożogrobcy miechowscy obejmowali placówki duszpasterskie na terenie Wielkopolski, Śląska, Mazowsza, Małopolski, ziem ruskich wchodzących w skład Królestwa, Węgier i Chorwacji – Głogownica (kościół – 1248)¹⁹.

Zakon bożogrobców jako rządca parafii sprawował nad wiernymi zamieszkałymi na jej obszarze opiekę duszpasterską – *cura animarum*. Ważnymi elementami dla rozwoju życia religijnego wiernych było: celebrowanie mszy św., nauczanie, udzielanie sakramentu pokuty oraz przystępowanie do komunii św. Posługi te były sprawowane w parafii, gdyż ściśle przestrzegano zasady *audiunt divine et percipiunt sacramenta in sua parochia*. Dlatego też podstawowym obowiązkiem proboszcza było zatroszczenie się o odpowiednie przygotowanie i sprawowanie sakramentu pokuty oraz udzielanie komunii św., tak aby wiernych włączyć w czynne uczestnictwo w życie religijne parafii.

Jednak ciągle narastające problemy z klerem diecezjalnym domagającym się płacenia dziesięcin i prawa patronatu w kościołach prowadzonych przez zakon bożogrobców doprowadziło do konfliktu. Ze względu na niemożność prowadzenia działalności duszpasterskiej zakon wystąpił do papieża Urbana IV, który w 1262 r. wydał bullę zatwierdzającą wyłączenie zgromadzenia

¹⁸ Powstanie parafii w Miechowie możemy wiązać z budową kościoła klasztorowego po 1163 r. – fundacja Jaksy – i jego konsekracją, która nastąpiła 15 VII prawdopodobnie w latach 1170-1179. Por. R. Skrzyniarz, *Początki archiwum zakonnego bożogrobców w Miechowie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 71(1999), s. 408 (dalej cyt. ABMK); Wojski, dz. cyt., s. 60.

¹⁹ Z. Pęcowski, *Miechów. Studia z dziejów miasta i ziemi miechowskiej do roku 1914*, Kraków 1967, s. 348-351; R. Skrzyniarz, *Dyplomy pergaminowe zakonu bożogrobców w zbiorach archiwów państwowych w Polsce*, ABMK, 65(1996) s. 413-421; Z. Pęcowski, *Życie wewnętrzne i działalność bożogrobców miechowskich, Miechów 1948-1968* (mps), Archiwum Parafialne w Miechowie.

miechowskiego i wszystkich jego placówek w sprawach duchownych i świeckich spod jurysdykcji duchowieństwa diecezjalnego. Zabronił nakładania klątw i interdiktów na zakonników. W sprawach patronatu nakazał, by kościoły, w których prawo służyło zakonowi, były rządzone i obsługiwane przez zakon, choćby dotychczas kościoły te obsługiwane były przez księży diecezjalnych²⁰.

Papież Urban IV tym rozporządzeniem zdecydowanie podkreślił egzempeję, samodzielność i niezależność w rządzeniu się bożogrobców. Prowadząc duszpasterstwo w powierzonych sobie placówkach, zakon wypełniał podstawowe obowiązki nałożone na proboszcza parafii. W parafiach prowadzonych przez bożogrobców wierni uczestniczyli w sprawowanej liturgii mszy św. i nabożeństwach, przyjmowali komunię św., przystępowali do sakramentu pokuty, udzielano im sakramentu małżeństwa w obecności kapłana, mieli również zapewniony wiatyk i ostatnie namaszczenie, a także byli chowani na cmentarzu kościelnym.

Podstawowym obowiązkiem duszpasterskim było kaznodziejstwo, a mimo to nie zachowały się źródła mówiące o najstarszym kaznodziejstwie bożogrobców²¹. Jednak na podstawie uchwał soborowych i najstarszych polskich statutów synodalnych mówiących o kaznodziejstwie oraz prawie wykonywania duszpasterstwa przez bożogrobców w powierzonych im placówkach możemy wnosić, iż musieli oni głosić kazania dla swoich parafian, a przede wszystkim do pielgrzymów przybywających nawiedzić grób Chrystusa w Miechowie.

Dopiero pod koniec XIV w. spotykamy wśród bożogrobców autorów kazań. Należał do nich kaznodzieja Stanisław syn Stojkona z Książa, doktor dekretów i prepozyt konwentu bożogrobców w Miechowie w latach 1384-1395. Był on autorem *Opus sermonum dominicalium*²². Z późniejszych kaznodziejów – autorów należy wspomnieć o Stanisławie z Łowicza Beda vel Bieda (†1574), który w dziele *De immaculata conceptione beatissimae V. Mariae* zapisał trzy kazania na ten sam temat. Wcześniej wygłosił je do ludu po polsku, a następnie wydał w 1538 r. w przekładzie łacińskim²³.

²⁰ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, wyd. F. Piekosiński, t. II, Kraków 1886, nr. 460, 461, 468, 469, Archiwum Główne Akt Dawnych, nr 2346; S. N a k i e l s k i, *Miechovia sive promptuarium antiquitatem monasterii Miechoviensi*, Kraków 1634-1646, s. 183, 184, 187, 189.

²¹ W klasztorze bożogrobców w Miechowie przechowywano rękopis *Kazań świętokrzyskich*, spisany w XIII w. prawdopodobnie przez Iwo Odrowąża; zob. R. S k r z y n i a r z, *Problem autorstwa „Kazań świętokrzyskich”*, ABMK, 72(1999) s. 461-465.

²² Z. B u d k o w a, *Rocznik miechowski*, „Studia Źródłoznawcze” 5(1960), s. 128.

²³ M. C z a p n i k, *Bożogrobcza Stanisław z Łowicza i jego księgozbiór*, w: *Z badań nad*

Bożogrobcy miechowscy, przepowiadając, poruszali prawdopodobnie następujące tematy: Bóg wraz z Jego z przymiotami; Jezus Chrystus jako Zbawiciel i Król; tajemnica Trójcy Świętej; Maryja Bogurodzica; życie chrześcijańskie według zasad moralnych; sakramenty jako droga do zbawienia oraz kult świętych²⁴.

Charakterystycznym elementem duszpasterstwa zakonu bożogrobców był kult grobu Pańskiego. Nowo przybyły zakon na ziemi polskie zaczął propagować nabożeństwo wielkotygodniowe i kult grobu Chrystusa²⁵.

Nowy program duszpasterski przyciągnął książąt, wielu rycerzy, możnowładców i duchownych, którzy hojnie obdarowali klasztor miechowski licznymi dobrami we wsiach, dziesięcinach i przywilejach²⁶. Zabezpieczenie materialne klasztoru ze strony możnych i rycerstwa doprowadziło do szybkiego wzrostu zakonu, który w bardzo szybkim czasie zaczął obejmować nowe kościoły, szerząc kult męki Pańskiej i grobu Chrystusa²⁷.

Bożogrobcy posługiwali się tzw. *ritus ecclesiae dominici Sepulchri Hierosolimitani*, a był to ryt jerozolimsko-rzymsko-galijski. Obrzędy, ceremonie i modły tego rytu były wprost zaczerpnięte z liturgii kościoła św. Grobu w Jerozolimie, jeszcze z okresu wypraw krzyżowych. Uroczystości Wielkiego Tygodnia rozpoczynała liturgia wielkoczwartkowa, będąca wspomnieniem Uczty Paschalnej. Głównym elementem liturgii wielkopiątkowej była męka i śmierć Chrystusa na krzyżu. Wówczas urządzano procesję do Krzyża Świętego, najchętniej do krucyfiksu lub kaplicy z wyobrażeniem Ukrzyżowanego w pewnym oddaleniu od kościoła²⁸. Natomiast liturgia Wielkiej Soboty była

polskimi księgozbiorem historycznymi, t. XVII, Warszawa 1996, s. 23; H. E. W y c z a w s k i, *Bieda (Beda) Stanisław z Łowicza*, w: *Słownik polskich teologów katolickich*, red. M. Czapnik, t. I, Warszawa 1981, s. 133-134.

²⁴ J. W o l n y, *Kaznodziejstwo*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. I: *Średniowiecze*, red. M. Rehowicz, Lublin 1974, s. 275-307; S k r z y n i a r z, *Nauczanie średniowiecznego Kościoła*, s. 94.

²⁵ P. P ę k a l s k i, *O początku, rozkrzewianiu i upadku Zakonu XX. Kanoników Stróżów św. Grobu Jerozolimskiego*, Kraków 1867, s. 43.

²⁶ R. S k r z y n i a r z, *Początki archiwum zakonnego bożogrobców w Miechowie*, ABMK 71(1999), s. 407-411.

²⁷ H. P i o ń s k i, *Liturgia wielkoczwartkowa u bożogrobców*, ABMK 35(1977), s. 215-230; t e n ż e, *Liturgia wielkopiątkowa u bożogrobców*, ABMK 43(1981) s. 269-280; t e n ż e, *Liturgia wielkosobotnia u bożogrobców*, „*Studia Theologica Varsoviensia*”, 9(1971) nr 2, s. 131-146; t e n ż e, *Liturgia wielkanocna u bożogrobców w Miechowie*, „*Roczniki Teologiczno-Kanoniczne*” 16(1969), z. 4, s. 93-102; R. S k r z y n i a r z, *Duchowość zakonu bożogrobców* (w druku).

²⁸ P ę k a l s k i, *O początku*, s. 43. Według opisu kościoła parafialnego w Miechowie,

świętym dniem złożenia Pana do grobu i Jego adoracji. Klerycy przygotowali odpowiednie dekoracje i akcesoria, ustawiali „czaty” (straż przy grobie), a zakonnicy i wierni spędzali czas na modlitwach i czuwaniu aż po noc Zmartwychwstania. Wieczorem urządzano procesję do chrzcielnicy i przy śpiewie litanii poświęcano wodę. Następnie odbywała się uroczysta msza śpiewana, a po niej nieszpory i kompleta²⁹. Uwieńczeniem uroczystości wielkotygodniowych był poranek wielkanocny, będący radością ze zmartwychwstania Chrystusa, który zwyciężył śmierć, grzech i piekło³⁰. Uroczystą oprawę miało nabożeństwo odpustowe w II niedzielę po Wielkanocy, kiedy przypadało święto Grobu Pańskiego z przypisanym do niego odpustem³¹. Możemy jednak przypuszczać, że tego typu uroczystości skupiały liczne grono pielgrzymów i wiernych przybywających z terenów całej Polski, a może nawet Europy Środkowo-Wschodniej. Uczestniczący w nich wierni mieli możliwość wczuć się w atmosferę, jaka panowała wokół obrzędów liturgicznych, będących pamiątką życia, śmierci i zmartwychwstania Zbawiciela. Według tradycji to bożogrobcy zapoczątkowali budowę tzw. wielkopiątkowego grobu Pana oraz byli inicjatorami wielkotygodniowego dramatu liturgicznego, jak: *Mandatum Domini*, *Depositio* i *Elevatio Crucis*, a także *Visitatio Sepulchri*, których echa zachowały się w późniejszych księgach liturgicznych³².

Bożogrobcy miechowski prawdopodobnie już w XII w. zorganizowali sanktuarium pielgrzymkowe wokół kopii grobu Chrystusa. Wskazuje na to wybudowanie nowego kościoła pod wezwaniem Grobu św. Zaczęli prawdopodobnie otrzymywać odpusty zastępcze, udzielane świątyni po opanowaniu

dokonanego na prośbę biskupa kieleckiego Teofila Tomasza Kulińskiego przez ks. Józefa Kwiatkowskiego 1 października 1885 r., „po południu w Wielki Piątek, jeden z mieszczan, przybrany w szatę szkarłatną z kapturem zasłaniającym mu głowę całą, z krzyżem w ręku, bosy, idzie otoczony ludem do przyległego kościoła Św. Krzyża, stamtąd na cmentarz grzebalny do kościoła św. Barbary i nareszcie do kościoła parafialnego powracają śpiewając pieśni o Męce Pańskiej”, Archiwum Parafialne w Miechowie, bez sygnatury.

²⁹ P i o ń s k i, *Liturgia wielkosobotnia*, s. 138.

³⁰ Tamże; J. K o p e ć, *Teksty Oficjum Sacrosancti Sepulchri Hierosolymitani u bożogrobców miechowskich i w Proprium Poloniae. (W 150-lecie kasaty prepozytury miechowskiej)*, ABMK 20(1970), s. 179-194; toż w: *Bożogrobcy w Polsce*, Miechów-Warszawa 1999, s. 79-97.

³¹ *Akta wizyty pod rządem dyccezją J.O. Michała Jerzego Ciołka Xiążęcia Poniatowskiego [...] w roku 1783 odprawionej wypisane*, Archiwum Kurii Metropolitarnej w Krakowie, AV 54, k. 343.

³² J. J. K o p e ć, *Męka Pańska w religijnej kulturze polskiego średniowiecza. Studium nad pasyjnymi motywami i tekstami liturgicznymi*, Warszawa 1975, s. 271-272.

Jerozolimy przez mahometan. Przybywający pielgrzymi do miechowskiej kaplicy Grobu Chrystusa otrzymywali takie same odpusty, jakie uzyskiwaliby, pielgrzymując do Jerozolimy³³.

Nieodzownym elementem kultu grobu Chrystusa był kult krzyża świętego. Bożogrobcy uroczyście obchodzili święto Znalezienie Drzewa Krzyża Św. (*Inventio sanctae Crucis*) – przypadające na 3 maja, Podwyższenie Krzyża Św. (*Exaltatio sanctae Crucis*) – 14 września, a także św. Heleny (8 lutego), która według tradycji odnalazła Drzewo Krzyża Św.

Można przypuszczać, iż od początku XIII w. słabnie ruch pątniczy do Miechowa, związany z kultem grobu Chrystusa. Prawdopodobnie było to związane z uwikłaniem się bożogrobców w konflikt z Władysławem Łokietkiem, a następnie z wygnaniem ich z Miechowa w 1311 r. Wydaje się, iż kongregacja miechowska po powrocie z wygnania w 1313 r. przez pewien czas była osłabiona przez konflikty wewnątrzklasztorne spowodowane obsadą przełożonego oraz poprzez odpływ części zakonników do domów na Śląsku. Prawdopodobnie konflikty wewnątrzzakonne nie przeszkodziły w nadawaniu nowych kościołów i szpitali pod opiekę bożogrobców³⁴. Sądzę, iż na początku XIV w. nastąpiło osłabienie kultu grobu Chrystusa w Miechowie, a potem jego rychły upadek, na rzecz Łyśca, gdzie zostały przekazane relikwie Drzewa Krzyża Świętego przez Władysława Łokietka.

Działalność duszpasterska bożogrobców skupiała się na kulcie grobu Bożego i była związana z nurtem pasyjnym.

DOMINIKANIE

Zakony żebracze rozpoczęły swoją działalność po Soborze Laterańskim IV, uzyskując zatwierdzenia papieskie, aby móc podjąć pracę kaznodziejską w związku z realizacją kanonu soborowego o obowiązku rocznej spowiedzi. Sobór ustalił, iż „omni utriusque sexus fidelis, postquam ad annos discretionis

³³ Tamże, s. 270-271.

³⁴ Zakon przejął następujące placówki: Dzierżoniów (szpital – 1315), Ząbkowice Śląskie (szpital – 1319), Wyszogród i Rębowo (kościóły – 1320), Rypin (szpital – 1323), Górzno (kościół – 1325), Koło (szpital – 1325), Sumin (kościół – 1325), natomiast następne przekazanie kościoła bożogrobcom miechowskim w Sępólnie Krajeńskim nastąpiło dopiero w 1360 r. Problem ten jednak wymaga szczegółowego opracowania.

pervenerit, omnia sua solus peccata saltem semel in anno fideliter confiteatur proprio sacerdoti, et iniunctam sibi poenitentiam pro viribus studeat adimplere”³⁵. Dekret ten nie wspomina o czasie, w którym należało „przynajmniej raz w roku” odbyć spowiedź świętą. Bliski kontakt dekretu nakazujący komunię św. „ad nimis in Pascha” oraz ustalona praktyka spowiadania się na początku wielkiego postu doprowadziły do połączenia spowiedzi z komunią wielkanocną³⁶.

Dominikanie przybyli do Polski z inicjatywy biskupa krakowskiego Iwona Odrowąża i osiedli w Krakowie w 1222 r. W ciągu XIII w. w większych miastach diecezji polskich, a zwłaszcza na terenach bardziej zurbanizowanych, zakładali klasztory. Do 1300 r. w prowincji polskiej były 54 klasztory. Po oddzieleniu się w 1301 r. prowincji czeskiej i morawskiej w prowincji polskiej pozostały 32 klasztory. W okresie XIV-XVI w. do prowincji polskiej należały Śląsk, Pomorze i Prusy. Wraz z przesuwaniem się granic Polski na wschód powstawały nowe klasztory dominikanów na Rusi Czerwonej i na Litwie³⁷.

Najważniejszym zadaniem Zakonu Kaznodziejskiego było głoszenie kazań we własnych kościołach przyklasztornych oraz poza nimi, w miastach i wsiach danego okręgu klasztornego. W większych kościołach było po dwóch kaznodziejów, a we wszystkich większych miastach prowincji byli kaznodzieje dla Polaków i oddzielnie dla Niemców³⁸.

O wielu dominikanach dowiadujemy się, że głosili kazania. I tak: Wincenty z Kielc vel Kielczy wspominał, iż głosił kazania w kościele w Szczepanowicach; św. Jacek głosił kazania w katedrze krakowskiej, ale także podejmował wyprawy kaznodziejskie. W katedrze wrocławskiej w XIII w. głosił kazania dominikanin. Według relacji żywota św. Jadwigi Śląskiej brat Mikołaj i jego socjusz Ryszard przebywali w wielkim poście 1263 r. w Brzeźnie, w diecezji gnieźnieńskiej, gdzie Mikołaj „predicationis officium exerceret”³⁹.

³⁵ H. D e n z i n g e r, *Enchiridion symbolorum, definitionum et declarationum de rebus et morum*, wyd. C. Rahner, Barcinone i in., Herder 1960³¹, s. 437, cap. 21.

³⁶ W. S c h e n k, *Liturgia sakramentów świętych, cz. II: Poenitentia christiana. Pokuta i chorych namaszczenie. Consecratio mundi. Kapłaństwo i małżeństwo*, Lublin 1964, s. 27-28.

³⁷ J. K ł o c z o w s k i, *Dominikanie, II. W Polsce*, EK, t. IV, Lublin 1983, kol. 72.

³⁸ J. K ł o c z o w s k i, *Dominikanie polscy nad Bałtykiem w XIV-XVI stulecia*, w: *Pastori et Magistro. Praca zbiorowa wydana dla uczczenia jubileuszu 50-lecia kapłaństwa bpa Piotra Kałwy*, Lublin 1966, s. 498.

³⁹ *Monumenta Poloniae Historica*, t. IV, Lwów 1884, s. 606.

Dominikanie mogli głosić kazania do kleru i ludu w kościołach własnych i na placach publicznych, ale nie wówczas, gdy kazanie głosili kościelni przełożeni danej miejscowości. Na głoszenie kazań dominikanie musieli otrzymać pozwolenie przełożonego, któremu dany teren podlegał. W kościołach parafialnych mogli głosić kazania na zaproszenie lub za zgodą proboszcza, chyba, iżby otrzymali specjalny nakaz biskupa⁴⁰.

Dominikanie polscy byli również autorami zbiorów kazań, które miały służyć braciom i innym kaznodziejom jako pomoc w należyтым układaniu i głoszeniu kazań. Pierwszym znanym autorem kazań *Sermones de tempore et de sanctis* był Marcin Polak z Opawy (*1215-1220 †1278-1279). Kazania Marcina Polaka cieszyły się popularnością dzięki scholastycznej metodzie wykładu oraz jasnemu i zrozumiałemu językowi. Autor poruszał w nich przede wszystkim zagadnienia moralne, wykorzystując do tego celu liczne egzempli. Drugim kaznodzieją – autorem zakonu dominikańskiego był Peregryn z Opola (* ok. 1260 † po 1333), który skomponował zbiór *Sermones de tempore et de sanctis*. W kazaniach jego przeważał wykład moralny nad tematyką z zakresu dogmatyki. Najczęściej spotykanymi tematami jego kazań były zagadnienia: grzechu, kary, pokuty, szatana, potępienia, dobroci Bożej, łaski, zbawienia, cnoty miłości, wiary, nadziei, spowiedzi i jej warunków, grzechy różnych stanów, zawodów, uczynki miłosierdzia, jałmużny, ubóstwa. Autor bogato korzystał z egzemplów z życia ludzkiego, ze świata zwierząt i natury⁴¹.

Cała *cura animarum* przynależała wyłącznie do kleru parafialnego. W 1221 r. papież udzielił dominikanom prawa spowiadania wiernych. Dominikanie sprawowali sakrament pokuty na mocy specjalnych przywilejów papieskich, ale na taką działalność musieli uzyskać zgodę biskupa danej diecezji. Spowiedź miała charakter pozaparafialny i diecezjalny, gdyż każdy wierny miał obowiązek spowiadania się co roku u własnego proboszcza oraz przyjmowania komunii świętej w kościele parafialnym. Zakon Kaznodziejski bullą Marcina IV *Ad fructus uberes* z 1282 r. otrzymał pozwolenie na głoszenie kazań i spowiedź bez żadnych ograniczeń i pozwoleń proboszczów i biskupów. Legat Filip w 1282 r. zezwolił prowincjałowi polskich dominikanów, aby wyznaczył w każdym klasztorze swojej prowincji jednego z zakonników z prawem odpuszczania najcięższych grzechów, zarezerwowa-

⁴⁰ K ł o c z o w s k i, *Dominikanie polscy na Śląsku*, s. 242.

⁴¹ J. W o l n y, *Uwagi o kaznodziejstwie dominikańskim w Polsce średniowiecznej*, w: *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222-1972*, red. J. Kłoczowski, Warszawa 1975, s. 547.

nych dla absolucji biskupiej. Natomiast w 1286/1287 r. legat kardynał Jan, biskup tuskulański, zezwolił dominikanom na udzielanie komunii wypowiedanym przez nich wiernym, z wyjątkiem czasu Wielkanocy. Natomiast bullą *Super Cathedra* z 1299 r. papież Bonifacy VIII uregulował szczegółowo zasady sprawowania sakramentu pokuty, przez zakony żebracze, gdzie liczba spowiedników w każdym klasztorze miała być uregulowana na drodze porozumienia władz zakonnych i diecezjalnych. Na soborze w Vienne (1311-1312) zakazano zakonnikom udzielania wiernym komunii św., sakramentu namaszczenia chorych i małżeństwa⁴².

Dominikanie spowiadali od pierwszych chwil przybycia do Polski, np. św. Jacek często „*confessiones audiebat*”, natomiast Wincenty z Kielc vel Kielczy wspomina, iż słuchał spowiedzi w kościele dominikańskim w Krakowie naprzeciw grobu brata Jacka. Natomiast udzielanie komunii św. przez dominikanów było bardziej związane z ich silną pozycją na dworach biskupich i książęcych niż z udzielonym im prawem⁴³.

Głównymi zadaniami duszpasterskimi dominikanów było głoszenie kazań i przygotowywanie wiernych do sakramentu pokuty.

*

Mnisi benedyktyńscy prowadzili działalność misyjną wśród Anglosasów, chrystianizowali Germanów, zakładali opactwa na terenie Merchii Hiszpańskiej. Pracowali także nad reformą Kościoła w państwie Franków oraz nawracali Longobardów. Odnowa życia zakonnego w XI-XII w. ożywiła działalność misyjną benedyktynów w: Danii, Szwecji, Norwegii, Finlandii, a także w Czechach, Polsce, na Węgrzech, w Dalmacji, Albanii i na Islandii. W XIII w. nastąpił kryzys kongregacji benedyktyńskich w Europie spowodowany trudnościami w dostosowaniu się do nowych warunków gospodarczych, społecznych, kulturalnych oraz duszpasterskich. W Polsce w XI-XII w. było sześć stałych opactw: Tyniec, Łysiec, Sieciechów, Lubień, Mogilno i Płock. Klasztorów było znacznie więcej, lecz ich liczba ulegała ciągłym zmianom. Również i polskich opactw nie ominął kryzys. Benedyktyni byli znakomici jako misjonarze, lecz nie potrafili się dostosować do nowych potrzeb duszpasterskich po okresie misyjnym i zostali wyparci lub odsunięci w pracy duszpasterskiej przez bożogrobców, a później zakony żebracze.

⁴² K ł o c z o w s k i, *Dominikanie polscy na Śląsku*, s. 252-256.

⁴³ Tamże, s. 255.

Nawet próba osadzenia ich, przy współudziale Jagiellonów, na ziemiach wschodnich, koło Leżajska i w Stradczu w pobliżu Lwowa, nie powiodła się. Jedyną udaną fundacją było opactwo w Starych Trokach na Litwie (ok. 1403). Ekspansja bardziej prężnych zakonów i dostosowanych do nowych potrzeb duszpasterskich nie pozwoliła rozwinąć się benedyktynom. Jedynym opactwem cieszącym się dużą popularnością w średniowieczu był Łysiec. Powodem prężności tego opactwa było posiadanie relikwii Drzewa Krzyża Świętego. Liczne rzesze pielgrzymów podążały przez całe średniowiecze do opactwa, które zmieniło nawet swoją nazwę w XIV w. na Święty Krzyż.

Zakon bożogrobców od samego początku swojego funkcjonowania na ziemiach polskich był nastawiony na prowadzenie duszpasterstwa. Wniósł wiele w propagowanie nowych metod duszpasterskich, dzięki czemu stał się prężny aż do XV w. Znamiennym elementem duszpasterstwa bożogrobców był kult grobu Pańskiego oraz szczególna cześć dla tajemnicy Paschy. Wyróżniający się w ich duszpasterstwie rys pasyjny z motywami paschalnymi, w którym kładziono szczególny akcent na tryumfalne zmartwychwstanie Chrystusa, przyciągał rzesze wiernych, wśród których byli liczni fundatorzy i darczyńcy. Centralnym motywem ich duszpasterstwa stała się męka, śmierć i zmartwychwstanie Chrystusa. Każda liturgia niedzielna zawierała w sobie motyw zmartwychwstania. Bożogrobcy miechowscy roztaczali opiekę nad wiernymi poprzez sprawowanie podstawowych obowiązków duszpasterskich związanych z prowadzeniem parafii. Nauczali podstawowych prawd wiary, rozwijając pobożność wiernych. Troszczyli się o rozwój kultu grobu Pańskiego. Nie można pominąć ich działalności charytatywnej, rozwijanej w prowadzonych przez zakon szpitalach, gdzie opiekowano się chorymi i spieszo z dopełnieniem obowiązków duszpasterskich, takich jak spowiedź i komunie wielkanocna.

Zakony żebracze powstały na gruncie zapotrzebowania Kościoła na nowy model duszpasterski, który sprostałby wyzwaniom niesionym przez Sobór Laterański IV. Dominikanie mieli stworzyć kadre kaznodziejów wspierających niedostatecznie przygotowany do wypełniania swych obowiązków kler diecezjalny. Kazania były głoszone przez dominikanów przede wszystkim w kościołach parafialnych. Sytuacja uległa zmianie na skutek oporów stawianych przez kler parafialny. Nie rezygnując z pierwotnych zamierzeń, dominikanie ograniczyli działalność kaznodziejską do swoich kościołów. To doprowadziło do rozbudowy sieci klasztornej i samych kościołów. Efektem działalności kaznodziejskiej było udzielanie sakramentów, a szczególnie sakramentu pokuty i przystępowanie wiernych do komunii św. Dominikanie w Polsce

odegrali ogromną rolę szczególnie w propagowaniu spowiedzi i komunii wielkanocnej.

Rozwój zakonów na ziemiach polskich w średniowieczu był również związany z wieloma innymi czynnikami (fundacyjnymi, gospodarczymi, politycznymi, wewnątrzzakonnymi) wpływającymi na ich prężność. Wydaje się, iż modele duszpasterstwa propagowane przez poszczególne zakony stanowiły o ich rozwoju i chęci przyciągnięcia takich duszpasterzy, którzy odpowiadali zapotrzebowaniom fundatorów, epoki i propagowanej pobożności. Jednak podstawowym celem wszystkich zakonów była chrystianizacja i pogłębianie religijności narodu polskiego. Różnorodność metod duszpasterskich wpływała skutecznie na proces chrystianizacji ziem polskich i kształtowanie struktur organizacji kościelnej w średniowieczu.

DIE SEELSORGE DER BENEDIKTINER,
DER MÖNCHE VOM HEILIGEN GRAB UND DER DOMINIKANER
IN DEN POLNISCHEN GEBIETEN IM MITTELALTER

Z u s a m m e n f a s s u n g

Seit der Taufe von Mieszko I. (966) engagierte sich der Benediktinerorden für die Christianisierung der polnischen Gebiete. Im 11.-12. Jahrhundert gab es in Polen sechs ständige Abteien: in Tyniec, Łysiec, Sueciechów, Lubin, Mogilno und Płock. Die Zahl der Klöster war viel größer, aber sie unterlag ständigen Veränderungen. Die Benediktiner waren hervorragende Missionare, aber sie konnten sich nicht an die neuen pastoralen Bedürfnissen *nach* der Missionszeit anpassen und wurden in ihrer Seelsorgearbeit vom Orden vom Heiligen Grab und danach von den Bettelorden verdrängt oder beiseite geschoben. Selbst der Versuch ihrer Ansiedlung in den östlichen Gebieten Polens, bei Leżajsk und in Stradcz in der Nähe von Lemberg – unter Mitbeteiligung der Jagiellonen – mißlang. Die einzige gelungene Stiftung war die Abtei in Stare Troki (Trakai) in Litauen (etwa 1403). Die Expansion sehr dynamischer und den neuen seelsorglichen Bedürfnissen besser angepaßter Orden erlaubte den Benediktinern nicht, sich zu entfalten. Die einzige Abtei, die sich im Mittelalter großer Popularität erfreute, war Łysiec. Der Grund für die Anziehungskraft dieser Abtei war der Besitz einer Holzreliquie vom heiligen Kreuz. Zahlreiche Massen von Pilgern besuchten das ganze Mittelalter hindurch diese Abtei, die im 14. Jahrhundert sogar ihren Namen in Święty Krzyż (Heiliges Kreuz) änderte.

Der Orden vom Heiligen Grab war seit dem Beginn seines Wirkens in den polnischen Gebieten (1163 – Stiftung in Miechów) auf Seelsorgearbeit eingestellt. Er trug viel zur Einführung neuer pastoraler Methoden bei, so daß er sich bis zum 15. Jahrhundert sehr dynamisch entwickelte. Wichtiger Bestandteil der Seelsorge dieses Ordens war der Kult des Heiligen Grabes sowie eine besondere Verehrung für das Geheimnis des Todes und der Auferstehung Christi. Die Mönche vom Heiligen Grab kümmerten sich um die Gläubigen, indem sie die mit

der Leitung einer Pfarrei verbundenen fundamentalen Seelsorgepflichten erfüllten. Sie unterrichteten die Gläubigen in den Grundwahrheiten des Glaubens und förderten ihre Frömmigkeit. Sie sorgten auch für die Entwicklung der Verehrung des Heiligen Grabes. Auch ihre karitative Tätigkeit in den von diesem Orden geführten Spitälern darf nicht übersehen werden, wo Kranke gepflegt und ihnen die Erfüllung solcher Seelsorgepflichten wie Beichte und Osterkommunion ermöglicht wurde.

Die Bettelorden entstanden infolge des Bedarfs der Kirche nach einem neuen Seelsorgemodell, das den im Gefolge des 4. Laterankonzils entstandenen Herausforderungen gerecht werden konnte. Die Dominikaner sollten die Predigerkader bilden, die den zur Erfüllung seiner Pflichten unzureichend vorbereiteten Diözesanklerus unterstützen sollten. Gepredigt wurde von den Dominikanern vor allem in den Pfarrkirchen. Dies änderte sich infolge der Widerstände von seiten der Pfarrgeistlichkeit. Ohne auf ihre ursprünglichen Absichten zu verzichten, beschränkten die Dominikaner ihre Predigtstätigkeit daher zunächst auf ihre eigenen Kirchen. Dies führte zu einer Erweiterung des Netzes der Klöster und der Kirchen selbst. Ein Effekt dieser Predigtstätigkeit bildete die Spendung der Sakramente, insbesondere des Sakraments der Beichte, und der Empfang der heiligen Kommunion durch die Gläubigen. Die Dominikaner spielten in Polen besonders bei der Vorbereitung zur österlichen Beichte und Kommunion eine enorme Rolle.

Die Entwicklung dieses Ordens war auch mit vielen andern Faktoren verbunden (Stiftungs-, wirtschaftlichen, politischen, innerhalb des Ordens), die nicht ohne Einfluß auf seine Dynamik blieben. Es scheint, daß die von den einzelnen Orden propagierten Seelsorgemodelle durchaus über ihre Entwicklung und über den Willen zur Heranziehung solcher Seelsorger entschieden, die den Bedürfnissen der Stifter gerecht wurden. Aber das grundlegende Ziel aller Orden bestand in der Christianisierung und der Vertiefung der Religiosität der polnischen Nation. Die Vielfalt der pastoralen Methoden wirkte sich effektiv auf den Prozeß der Christianisierung der polnischen Gebiete und die Herausbildung der kirchlichen Organisationsstrukturen im Mittelalter aus.

Aus dem Polnischen übersetzt von Herbert Ulrich